

Inleiding – Waarheid en vertrouwen, de media en ‘wij’

Paulus Van Bortel

De media en ‘wij’

Hoe meer informatie ons bereikt, hoe complexer ze wordt en ook hoe moeilijker het wordt te oordelen over de kwaliteit ervan – hoe meer het accent op informatie *als* informatie komt te liggen, hoe meer wij het oordelen verleren. In het midden van de jaren 1980 kwam Jean-François Lyotard tot deze vaststelling.¹ Vandaag brengt het internet informatie uit alle hoeken van de wereld en uit alle periodes in de geschiedenis. We kunnen verbaasd of verbluft zijn over die hoeveelheid informatie waarover we kunnen beschikken. Met trots kijken we naar het kollosale aanbod dat op ons afkomt, maar hebben we nog de middelen in handen om erover te oordelen?

Deze trots lijkt me vooral schatplichtig aan dat aloude ideaal van de zogenaamde ‘encyclopedische geest’: iemand die zeer veel kennis bezit en als intellectueel in hoog aanzien stond. De media hebben dit elitaire ideaal gedemocratiseerd: vandaag zijn alle lezers, luisteraars, kijkers en gebruikers van de media toch zo goed als intellectuelen. De media zijn dus een dankbaar geschenk dat ons van een elite heeft bevrijd en ons emancipeerde tot kleine intellectuelen – met dit verschil natuurlijk dat de vroe-

¹ Jean-François Lyotard, 1988. Zie onder meer hoofdstuk 4.

gere intellectueel niet een extra medium of een externe harde schijf moest raadplegen om zijn of haar kennis op te roepen: de intellectueel had zélf een geheugen.

En of we bevrijd werden van die intellectuele elite valt nog maar te bezien, als we nagaan op hoeveel bijval het quizzen vandaag mag rekenen. Het aantal quizteams neemt zienderogen toe en de quizavonden kennen een bloeiend circuit – er werd zelfs een tv-serie over gemaakt.² Via de achterdeur lijkt een nieuwe elite weer zijn opwachting te maken: mensen die voor en van het quizzen leven, kennis en weetjes bijhouden en in hun geheugen opslaan, uitkijkend naar de volgende wedstrijd waarin ze enkel op dat eigen geheugen een beroep mogen doen. Quizzer zijn vereist discipline, een levensstijl constant gericht op het vergaren van kennis en ‘wist-je-datjes’ – een gewone sterveling die wel wat weet moet het altijd afleggen tegen een quizzer omdat hij diens ingesteldheid mist. Een quizzer kan handenvrij fietsen zonder meteen op zijn bek te gaan – en dat verdient hoog aanzien, ‘respect!’

De media hebben ons geëmancipeerd, maar waartoe? We zijn bevrijd tot quasi-intellectuelen maar niet gespaard van de intellectuele zelfkant. Van intellectuelen wordt al eens gezegd dat ze wat wereldvreemd kunnen zijn, onhandige klussers en vaak verstrooid. Ze staan wat klunzerig in het leven, ze weten zoveel maar weten daarom (nog) niet wat ermee te doen. Door de bakken informatie die ons vandaag overspoelen, worden ook wij misschien wat wereldvreemd. Wat meer virtueel misschien, waarmee ik niet wil insinueren dat we ooit in de pure realiteit hebben geleefd. Het virtuele aspect van onze werkelijkheidservaring speelt altijd een grote rol. Want, herinner je bijvoorbeeld

² *Quiz me quick* naar een scenario van Bart De Pauw, die eerst op het digitale kanaal PRIME series werd uitgezonden en vanaf oktober 2012 te zien was op één van de VRT. Vanaf maart 2013 wordt op de Vlaamse zender VIER een quizreeks uitgezonden, gepresenteerd door Michiel De Vlieger, getiteld: *De slimste gemeente van Vlaanderen*. Quizteams uit verschillende Vlaamse gemeenten dingen om de titel van ‘slimste gemeente’. Deze programma’s gaan over échte quizteams, niet te verwarren met *Blokken* of *Het rad van fortuin* waarbij een dosis geluk en een gemiddelde kennis volstaan om te kunnen winnen.

de dag waarop je diep in de ogen van je grote liefde keek, dat men zei hoe verblind je was en alleen door een roze bril de wereld zag; en toen het uit was met de liefde, hoe die wereld er dan anders uitzag – als een harde, naakte realiteit.³

Zoals het kiezen in de supermarkt moeilijker wordt als we uit een groter aanbod moeten kiezen, zo neemt het oordeelsvermogen af naarmate de informatie toeneemt. Door een teveel aan informatie worden we overrompeld, we beginnen te duizelen en de wereld verliest zijn werkelijkheid. Verlangen we uit die roes te ontwaken en weer wat greep op de wereld te krijgen, dan moeten we de informatie kunnen filteren of kanaliseren zodat we de relevante van de irrelevante kunnen onderscheiden, grappen van waarschuwingen, waarheid van leugen.

De aanbieders van die massa informatie zijn blijkbaar niet blind voor onze beoordelingsproblemen. Zij stellen zelf de tools ter beschikking waarmee de gebruiker zijn beoordelingsnood zou moeten lenigen. Zoekmachines zoals Google beslissen in onze plaats over de relevantie van de informatie: bij het ingeven van een zoekterm verschijnt een lijst resultaten waarbij we kunnen veronderstellen dat het resultaat dat bovenaan staat, het meest aansluit bij de gezochte term. Maar, wie beslist daarover?

Wie beslist er over die rangschikking? Google? 'Wij'? Blijkbaar wordt de rangschikking bepaald door het aantal hits dat een woord of term tot nog toe heeft gekregen. Dan lijken 'wij' uiteindelijk de beslissers te zijn of, beter gezegd: de 'som van de kliks' heeft beslist over de relevantie van de informatie. De hele vraag hierbij blijft natuurlijk of dit kwantitatief bepaalde resultaat overeenstemt met de kwalitatieve relevantie waarnaar we zochten. Deze tools blijken ons dus niet uit de nood te helpen wanneer we bijvoorbeeld waarheid van leugen willen onderscheiden. Integendeel: op deze manier kan een wijdverspreide leugen gemakkelijk voor een waarheid worden gehouden. Dan lijken 'wij' – als

³ Niet voor niets duidt Jacques Lacan deze naakte realiteit die ontdaan is van elke virtuele, imaginaire of symbolische betekenis aan met de term 'het Reële'.

uitdrukking van ‘een getal’, en ‘wie’ zijn dat dan? – te beslissen, maar aan de hand van een (niet te controleren) procedure die Google heeft geprogrammeerd. En ‘wie’ bij Google beslist daarover!?

Bovendien blijkt dat de internetsector zich gemakkelijk leent tot commerciële activiteiten.⁴ Met *AdWords* bijvoorbeeld stelt Google aanbieders in de gelegenheid woorden te kopen waardoor hun bedrijf of hun belangen bovenaan de rangschikking komen te staan. Ons toch al erg beproefde oordeelsvermogen komt zo nog meer onder druk te staan vermits de relevantie van de resultaten niet meteen uit de rangschikking kan worden afgeleid en commerciële belangen meespelen.

Google is ‘slechts’ een platform, een bemiddelaar of medium tussen aanbieders en gebruikers, maar dit ene voorbeeld illustreert wat de impact is van een medium op onze leefwereld. We zouden dit kunnen vergelijken met de eerdergenoemde virtuele ‘roze bril’: de bril waardoor we kijken bepaalt wat we al dan niet zien. In het laatste geval zien we de informatie door de bril van Google en van de vrije markt.

En laten we hierover duidelijk zijn: we hebben zo’n virtuele bril nodig. Zonder zien we wellicht niets, of zien we het niet meer zitten omdat de naakte realiteit geen kleur meer heeft. En tezelfdertijd is zo’n bril ook selectief: zien we door een religieuze, een ideologische of door de bril van de vrije markt, hij levert steeds een bepaald ‘beeld’ op van de wereld. Daarom, omdat hij selectief is, zijn we zo gevoelig voor het vermoeden dat een bepaald beeld ons opgedrongen wordt – religieus of ideologisch. Maar hebben we vandaag nog wel een keuze om die ene, geglobaliseerde vrijemarktbril – waar Google, Facebook, Twitter, enzovoort ongetwijfeld deel van uitmaken⁵ – af te zetten? Als we dit doen

⁴ De internetzeepbel (of *dot-com bubble*) die in het voorjaar van 2000 knapte met als gevolg een wereldwijde recessie, illustreert dit op spectaculaire wijze.

⁵ Het is algemeen bekend dat deze platforms hun inkomsten halen uit de verkoop van informatie, verkregen uit de *content* die de gebruikers posten en de sites die zij bezoeken.

dreigen we onszelf uit te sluiten of verweten te worden asociaal te zijn in een wereld die onder meer cirkelt rond de betekenaar ‘share,’ waarmee het ‘wij’-gevoel wordt gevoed.

We bevinden ons dus in een precare situatie. Ons oordeelsvermogen staat meer dan ooit onder hoge druk en we staan voor een verscheurende keuze: meedoen of niet. En als we dan toch mogen (be)oordelen dan wordt ons oordeel veelal gereduceerd tot een keuze uit aangeboden mogelijkheden – meestal beperkt in aantal en zelfs een enkele keer herleid tot slechts één: het welbekende ‘vind ik leuk!’⁶ Dat maakt het ons gemakkelijker, geeft men dan als argument ter verdediging. Antwoord: ‘Absoluut, het maakt het ons gemakkelijker, maar brengen we dan nog ons eigen oordeel uit?’⁷

Als we het oordelen verleren en oordelen tot keuzes worden herleid, waar staan we dan als we ons echt een oordeel moeten vormen in situaties waarin er geen mogelijkheden worden aangeboden? Immanuel Kant maakte al een onderscheid tussen

⁶ Denk aan allerhande lijsten, scores en enquêtes, opgesteld uit meerkeuzevragen of waaruit moet blijken of je het meer of minder met een voorgelegde stelling eens bent.

⁷ Dat ons oordeel herleid wordt tot een keuze uit beperkte mogelijkheden is zelfs van toepassing op de verkiezingen van de gemeenteraden, het nationale of Europese parlement, wanneer we onze stem met de computer uitbrengen. Kiezers die digitaal stemmen krijgen de keuze ofwel te stemmen op een partij en hun kandidaten ofwel zich van stemming te onthouden. Dit impliceert dat we niet langer ‘ongeldig’ kunnen stemmen zoals dat bij de papieren versie nog het geval was/is. Ongeldig stemmen zou natuurlijk te wijten kunnen zijn aan verstrooidheid of onwetendheid bij de kiezer. De computer voorkomt zulke gebreken, maar maakt het tegelijkertijd onmogelijk om uit protest nog een ongeldige stem uit te brengen. Net op het *moment suprême* van de democratie, waarop zijn stem écht meetelt, wordt hem de mogelijkheid ontnomen een proteststem uit te brengen door bijvoorbeeld een streep te trekken over het stemformulier. Het mag duidelijk zijn dat een ‘onthouding’ niet hetzelfde signaal geeft als een ‘ongeldige’ (protest)stem. De eerste wordt eerder geïnterpreteerd als een onwetendheid, onmogelijkheid of onverschillige berusting: ‘Ik weet het niet’; ‘Ik kan niet kiezen’; ‘Het maakt mij niet uit, ik leg me wel bij de meerderheid neer’. Terwijl in het geval van de ongeldige proteststem men zeer goed weet wat men (niet) verkiest en van de gelegenheid gebruik wil maken om, in weerwil van de meerderheid, zijn standpunt weer te geven. De suggestie om een extra button te voorzien waarop men dan ‘ongeldig’ aanklikt, zou haaks staan op het systeem (en is waarschijnlijk ook de reden waarom hij niet voorzien is); bovendien zou het ook geen echte proteststem zijn tegen ‘het systeem’.

bepalende en reflectieve oordelen. Bij een bepalend oordeel gaan we uit van bestaande regels of van een voorhanden criterium dat we op een concrete situatie toepassen – het criterium determineert of bepaalt de situatie. Wanneer we echter niet kunnen uitgaan van een wet, regel of criterium, omdat de situatie nieuw of anders is, dan zijn we op het reflectief oordelen aangewezen om via overweging (samen) tot een regel of afspraak te komen (Kant, 1990, p. 15). Daar voegde Hannah Arendt later nog aan toe dat we in een context van pluraliteit bij uitstek aangewezen zijn op het reflectieve oordeel, willen we de pluraliteit (multiculturaliteit, democratie) ook ernstig nemen – een bepalend oordeel zou immers een ‘bepaalde’ regel (die in een niet-pluralistische context tot stand kwam) aan de pluraliteit opleggen en de pluraliteit dus miskennen.⁸ Arendts toevoeging is bedoeld als kritiek op technoen bureaucratische beslissingen, die onder de bepalende oordelen vallen. Maar is het dan niet vreemd dat we vandaag maatschappelijk en politiek worden aangespoord tolerant te zijn en de samenleving als multicultureel te erkennen, terwijl ons oordeelsvermogen voortdurend wordt teruggevoerd op bepalende oordelen – jongeren worden zelfs bijna systematisch opgevoed en opgeleid in het vormen van bepalende oordelen, waarin ze moeten kiezen uit een aanbod?⁹ In een pluralistische context werken bepalende oordelen volgens Arendt contraproductief.

Het aanbod maakt het ons dan wel gemakkelijker – het is ook ‘*claire et distinct*’ –, maar minstens wordt het ook duidelijk dat voordat wij een keuze hebben gemaakt er al programmatische beslissingen werden genomen, waar wij verder geen weet van

⁸ Hannah Arendt, 1982. Zie de ‘Negende lezing.’

⁹ Het lijkt wel dat uitsluitend het digitale denken (1 ofwel 0) hiervoor model staat, alsof het menselijk brein functioneert als een computer die, om te oordelen alleen over helder te onderscheiden ‘enen’ en ‘nullen’ beschikt. Het menselijk brein heeft ook het vermogen om analoog te denken, waarin het veel beter is dan de computer, zoals in het herkennen van patronen bijvoorbeeld. Zie hiervoor onder meer de heldere bijdrage van Bennie Mols (2012) over het verschil tussen de ‘denkende mens’ en de ‘denkende machine’ – in het bijzonder hoofdstuk 4: ‘Zonder lichaam wordt geen brein verliefd.’

hebben. Het onderschat hoe het er in menselijke, pluralistische en democratische aangelegenheden aan toegaat – of aan toe zou moeten gaan, willen we die aangelegenheden nog ernstig nemen en via reflectie (samen) tot een pluralistisch en democratisch programma komen.

En dan is er nog die verscheurende keuze: meedoen of niet – gesteld dat we ons voor die keuze willen plaatsen. Als niet meedoen geen optie is, dan is meedoen 'tegen beter weten in' wel een cynische optie. Dit 'tegen beter weten in' getuigt van een kritische houding tegenover de wijze waarop ons oordeelsvermogen systematisch slinkt. Als we toch meedoen kan onze kritiek worden opgevat als nestbevuiling of als een schermutseling in een achterhoedegevecht; er kan ons hypocrisie worden verweten. In al deze gevallen is de criticus de pineut: hij betoont te weinig dankbaarheid voor de geboden kansen of wil enkel lucht geven aan een gefrustreerde ergernis, ofwel wordt hem schijnheiligheid verweten.

Maar misschien is dit wel de algemene en kritieke toestand waarin we ons vandaag bevinden. Cynisme en hypocrisie zijn niet de exclusieve kenmerken van de situatie waarin de nieuwe media ons brengen: het zouden wel eens de uitingen kunnen zijn van een meer algemene verstandhouding waarin wij vandaag leven. Dit is althans de diagnose die Slavoj Žižek stelt. En als we hem mogen geloven zijn cynisme en hypocrisie de typische kenmerken van het kapitalisme sinds de val van de Berlijnse Muur – algemeen wordt beweerd dat we toen van de ideologie werden verlost. Volgens Žižek zouden het cynisme en de hypocrisie in het hedendaagse kapitalisme worden gevoed door het populisme, de inlijving van de rebellie in het kapitalisme, het machtsonevenwicht in de permissieve samenleving en de toename van technocratische beslissingen.

Het populisme wordt uiteindelijk gedragen door een gefrustreerde ergernis van gewone mensen ('Ik ben het zat!', 'Alles en iedereen is corrupt!', 'Ze doen maar!'). Het hedendaagse kapita-

lisme slaagt er telkens in elke vorm van rebellie in te lijven, door rock-'n-roll bijvoorbeeld of revolutionaire helden als Che Guevara of de haartooi van de rebelse punkbeweging in reclame op te voeren en er een gat in de markt of een nichemarkt van te maken, waardoor het rebelse karakter wordt geneutraliseerd. De zogenaamde permissieve samenleving verleent permissies maar geen rechten die toegang geven tot de uitoefening van de macht; ze vermindert de macht niet van degene die de permissie geeft en de macht van degene die haar krijgt wordt niet vergroot, maar maakt zijn leven alleen gemakkelijker. En in alle domeinen van de samenleving zien we technocratische beslissingen toenemen, die democratische debatten kortsluiten of overbodig maken.¹⁰

Het zijn allemaal de verre uitvloeisels van een ideologie die zichzelf presenteert als anti-ideologie: 'De huidige tijd noemt zichzelf voortdurend postideologisch, maar deze loochening van ideologie is slechts het ultieme bewijs dat we meer dan ooit in ideologie vastzitten.' (Žižek, 2011, p. 67) Deze ideologie kenmerkt zich door cynisme en hypocrisie omdat ze ons dwingt *'te doen alsof we vrij zijn'* (p. 102). Voor Žižek vormen deze kenmerken de reden om de 'communistische hypothese' te reanimeren en weer ernstig te nemen. Onder deze hypothese verstaat hij uiteraard niet een terugkeer naar de oude communistische regimes maar de herwaardering van de 'gemeenschappelijkheid' die 'wij' vandaag aan het verliezen zijn (cultureel, ecologisch en biogenetisch) en het voorkomen van de 'uitsluiting' van bepaalde personen uit de sociaalpolitieke ruimte (p. 151). De verbanning van het woord 'communisme' uit het lexicon van de anti-ideologie getuigt precies van haar ideologische macht.

Als cynisme en hypocrisie kenmerkend zouden zijn voor de

¹⁰ Eén van de treffende voorbeelden hiervan vermeldt Paul Verhaeghe (2011, p. 11). 'In 1997 duurde een faculteitsvergadering gemiddeld drie uur, in 2009 nog 47 minuten. De notulen tonen bovendien dat er gaandeweg meer absentisme is en minder discussie. Ongemerkt is wat ooit een beleidsvergadering was, vergleden tot een loutere informatiesessie waar *elders genomen beslissingen* toelichting krijgen, gevolgd door een meestal unanieme, passieve goedkeuring.' (mijn cursivering)

heersende anti-ideologische ideologie, hoe is het dan met waarheid en vertrouwen gesteld? Want, de cynicus ondermijnt de waarheid en de hypocriet is niet te vertrouwen. Hoe kunnen we er dan nog aan ontsnappen?

Waarheid en vertrouwen

En welke rol spelen de media in dit landschap? Hoe kunnen zij hun functie van een vierde macht, als waakhond van de democratie nog waarmaken? Zijn zij zich voldoende bewust dat wij van hen *als media* verwachten ons van een virtuele bril te voorzien, waardoor feiten worden geduid en een verstandhouding wordt gecreëerd? Worden zij in die positie ook niet ondermijnd door commercialisering en concurrentie? Staan zij daardoor niet onder een hoge druk om een primeur te halen? En wat doet dat met de waarheid? Hoe betrouwbaar kun je nog aan journalistiek doen? En hoe betrouwbaar kunnen wij daaraan participeren? In dit boek wordt op deze vragen, gesteld vanuit onze hedendaagse situatie, kritisch ingegaan.

Journalistiek als tegenmacht wordt nog steeds beschouwd als de bemiddeling tussen de autoriteiten en de bevolking, waarbij onafhankelijke berichtgeving en objectieve waarheid een centrale rol spelen. De hele vraag is of dit journalistieke ideaal vandaag nog wel houdbaar is. Het wordt in elk geval aan het wankelen gebracht door de hedendaagse, breed gedragen postmoderne opvatting dat er geen absolute waarheid bestaat: waarheid is een sociale constructie die de context creëert waarin aanspraak op die waarheid kan worden gemaakt. Waarheid is dus relatief en contextafhankelijk. Toch wordt in de belangrijkste nationale en internationale teksten en verdragen over de journalistiek van bij het begin erop gewezen dat het de taak van de journalist is de waarheid te vinden en waarheidsgetrouw aan berichtgeving te doen. De realisatie van dit ideaal wordt vandaag nog bemoeilijkt door de grote invloed van de pr-industrie die via spindoctors en

communicatiestrategen de beeldvorming van politiek en bedrijfsleven construeren om hen in een gunstig daglicht te plaatsen. Media en journalisten krijgen op die manier slechts gedeeltelijk toegang tot de waarheid. Verder is er ook het hedendaagse fenomeen van het zogenaamde *embedded journalism* waarbij journalisten ingedeeld bij een legereenheid aan het front verslag uitbrengen en dus een unilaterale versie van de feiten te zien krijgen. En natuurlijk worden er veel vragen gesteld bij de commercialisering van de media en de journalistiek: welke commerciële en andere belangen dan die van een neutrale weergave van de feiten spelen nog mee in de berichtgeving? Het ontbreekt de lezer, kijker, luisteraar of gebruiker van de media aan een helder inzicht daarin.

Over deze waarheidsvraag gaat de bijdrage van Bart Pattyn. Hij behandelt de rol van de censuur in het verleden en verbindt die met de vraag naar de kwaliteit van de berichtgeving. Verder stelt hij vast dat het publiceren van disparate naakte nieuwsfeiten niet alleen het ideaal van de objectieve verslaggeving dient maar dat het bovendien ook lucratief blijkt te zijn. Hoewel het empirisch paradigma in de journalistiek onhoudbaar is, blijft het standhouden omdat het brengen van feiten, of het nu om *fait divers* gaat of om relevante informatie, goed verkoopt en minder tijd in beslag neemt dan onderzoeksjournalistiek bijvoorbeeld.

Pattyn koppelt deze waarheidsvraag enerzijds aan de opdracht en morele ingesteldheid die van de journalist worden verlangd en anderzijds aan de interesses van het publiek. Met verwijzingen naar David Hume en Adam Smith omschrijft hij het standpunt van de verslaggever als dat van een '*impartial spectator*' die zich kan inleven in een voor hem vreemde situatie, wat van hem meer vraagt dan alleen het empirisch registreren van feiten. Waarheidsgetrouwe journalistiek zal het vertrouwde doorbreken en discussies doen oplaaien, maar ook mensen in staat stellen zich een idee te vormen van de belevingswereld van andere mensen – minderheden, mensen met een andere religie, andere muziekvoorkeur, enzovoort.

Anderzijds stelt hij zich de vraag of het publiek wel geïnteresseerd is in de waarheid. 'Mensen blijken geïnteresseerd in nieuwsfeiten, niet omdat ze *per se* geïnteresseerd zijn in de waarheid, maar omdat ze willen weten waar hun referentiegroep op betrokken is.' Hiermee wijst hij op het gemeenschapsvormende karakter van de media, dat al te vaak wordt onderschat. Media zijn zich onvoldoende bewust dat wat zij schrijven of uitzenden, gemeenschappen creëert die bestaan uit mensen die door eenzelfde virtuele bril zien. Hierin ligt hun morele verantwoordelijkheid: 'massamedia zijn aansprakelijk voor de kwaliteit van de verstandhouding die ze in de hand werken.' Tezelfdertijd stelt hij vast dat men met marketingstrategieën een medium voor bepaalde doelgroepen aantrekkelijk kan maken. Dan stuurt men aan op een specifieke huisstijl en creëert men een virtuele thuishaven van de doelgroep. Maar ook hier blijft overeind dat de media aansprakelijk zijn voor de kwaliteit van de berichtgeving en de mentaliteit die zij in de hand werken.

In verband met de vraag of wij wel geïnteresseerd zijn in de waarheid onderzoekt Thomas Nys in zijn bijdrage een aantal hypothesen. Een daarvan is dat wij naast onze interesse in de waarheid ook 'mee willen kunnen praten', dat het ook gaat om het 'meepikken' van het 'nieuws van de dag', om het verlangen – net als iedereen – 'op de hoogte te zijn'. In die zin wijst hij zoals Pattyn op het gemeenschapsvormende karakter van de media. Maar deze verklaring kan ook ruimte laten voor andere motieven, namelijk dat we niet (alleen) in de waarheid zijn geïnteresseerd maar ook (of alleen) in bijvoorbeeld sensationele verhalen en in de 'amusementswaarde' van de berichtgeving. Voorlopig lijkt een helder inzicht in de ambivalente interesses van de kant van het publiek nog te ontbreken.

Verder constateert Nys dat er zich een verschuiving heeft voorgedaan. Isaiah Berlin zou erop gewezen hebben dat we 'onze aandacht verschoven hebben van "waarheid" naar "oprechtheid"'. Nu we, in het licht van een desoriënterend pluralisme, niet meer

(kunnen) weten wie feitelijk gelijk heeft, zijn we bekommerd om te achterhalen of iemand wel echt zegt of schrijft wat hij denkt. [...] De grootste zonde is niet meer de leugen, maar de huichelarij, de hypocrisie.' Als we de conclusie van Slavoj Žižek mogen volgen, dat de algemene verstandhouding waarin wij vandaag leven er één van cynisme en hypocrisie is, dan zouden we de vaststelling die Nys met Berlin doet kunnen interpreteren als een verlangen naar oprechtheid en betrouwbaarheid in onze directe leefomgeving, waarmee we op kleinere schaal telkens weer naar een bevestiging zoeken van de uitzonderingen op de algemene regel.

Nys vraagt zich ook af of de verschuiving van waarheid naar oprechtheid zou kunnen verklaren waarom aan de zijde van de media de 'mening' of 'opinie' vandaag zo centraal staat. Ze brengen niet alleen wat er feitelijk gebeurd is maar ook 'wat men vindt': we vernemen de feiten bij monde van de betrokkenen. Om hun neutraliteit te bewaren, geven de journalisten zelf geen duiding maar serveren ze de naakte feiten met een saus van meningen. *'Dit stelt de pers in staat om op objectieve wijze hoogst subjectieve verslaggeving te incorporeren.'* Daarmee doet ze alsof ze zich heeft teruggetrokken en medieert ze niet langer tussen feit en mening.

Een gelijkaardige kritische stem laat Ignaas Devisch horen wanneer hij vaststelt dat het waarheidsbegrip van de media vandaag is opgesplitst in een technocratische waarheid en een relativistische van opinies. De media overspoelen ons met een veelheid van opinies en laten in het midden hoeveel die waard zijn omdat ze zelf niet wensen te oordelen. Overeenstemmend met Nys stelt Devisch dat indien elke opinie evenveel waard is 'het subjectivisme de status [krijgt] van een onvervalst objectivisme: het is niet voor kritiek vatbaar.' Maar daarnaast ziet hij nog een technocratische waarheid van de experts die hun wetenschappelijke commentaren op de feiten leveren. Deze commentaren onttrekken zich eveneens aan kritiek omdat zij objectiviteit kunnen claimen. Waar het Devisch om gaat, is dat dit gesplitste

waarheidsbegrip ondemocratisch is: het laat ogenschijnlijk ruimte voor meerdere opinies maar ruilt dit pluralisme in voor een waarheidsbegrip dat aan onze commentaar ontsnapt.

Daarom gaat hij op zoek naar een waarheidsbegrip dat democratie en pluraliteit ernstig neemt. Dat *regulatieve* waarheidsbegrip, zoals hij het noemt, situeert zich *in* het spanningsveld tussen pluralisme en feitenberichtgeving. Naar het model van de waarheids- en verzoeningscommissie in Zuid-Afrika ontwikkelt hij een waarheidsbegrip dat de verschillende versies van de feiten in de publieke ruimte bediscussieerbaar maakt. Die versies met hun verschillende waarheidsclaims bekennen niet alleen kleur – zoals een mening of opinie dat nog doet – maar moeten ook worden uitgelegd en verdedigd. Op die manier vermijdt het regulatieve waarheidsbegrip te vervallen in het relativisme van de opinies zonder dat dé waarheid of een van die waarheidsclaims verabsoluteerd wordt. Want zodra een waarheid moet worden uitgelegd en verdedigd, is ze niet langer absoluut, heeft ze argumenten nodig en kan ze zich laten contamineren. 'Hoe explicie-ter en zelfbewuster media omgaan met die moeilijke balans tussen pluralisme en feitenberichtgeving, hoe groter de kans dat ze niet in relativisme of objectivisme vervallen.' Devisch schetst hiermee een remedie tegen de toename van de informatie *als* informatie die ons oordeelsvermogen doet afnemen: door aan de informatie (opinionen) uitleg te vragen, wordt ze niet langer vrijblijvend (relativisme) of neutraal maar krijgen 'wij' de mogelijkheid er dialogisch een oordeel over te vormen.

In de eerste bijdrage van deze bundel analyseert Onora O'Neill het begrip 'vertrouwen', gekoppeld aan de media. Ze vertrekt van de voorwaarden voor een geslaagde communicatie. Communicatie is pas geslaagd als ze begrijpelijk is en beoordeeld kan worden. En die beoordeling veronderstelt dat we iemands uitspraken kunnen bevragen op hun inhoud en invloed. Of we in iemand vertrouwen kunnen stellen, hangt af van zijn eerlijkheid,

betrouwbaarheid en competentie. Die eigenschappen moeten we kunnen toetsen aan zijn gedrag en aan getuigenissen over hem: bevestigen of ontkennen ze onze (eerste) indrukken?

Dit geldt voor de directe face-to-facecommunicatie. Ingewikkelder wordt het wanneer we te maken hebben met gemedieerde communicatie, i.e. een gelaagde communicatie die steunt op verscheidene tussenliggende schakels die de mededeling in de loop van het transferproces kunnen vervormen, bewerken of er een andere voorstelling van kunnen geven. Het probleem met het vertrouwen in de media ligt volgens O'Neill vooral in die intermediërende schakels, waarin de lezer, kijker of luisteraar geen inzicht heeft en om die reden de eerlijkheid, betrouwbaarheid en competentie van het bericht niet of onvoldoende kan beoordelen.

Dit brengt haar bij het vraagstuk van de mediavrijheid. Ze gaat in op het mediadebat dat in Groot-Brittannië op gang kwam. Daarbij valt het haar op dat de voorstanders van een uitgebreide mediavrijheid zich telkens beroepen op het recht van vrije meningsuiting. Dit recht werd in de negentiende eeuw geformuleerd door de bekende utilitarist John Stuart Mill. Hij beschreef het voor het eerst in *On Liberty* (Mill, 1859/2003, p. 94). O'Neill analyseert Mills tekst en moet al snel vaststellen dat Mill er niet in slaagt om een totale persvrijheid te verantwoorden. Desondanks mag duidelijk zijn, zo stelt O'Neill, 'dat er weinig discussie over zal bestaan dat bepaalde types van taaldaden verboden of gereguleerd mogen worden. Er is een breed maatschappelijk draagvlak en een verscheidenheid aan argumenten voor een verbod op een aantal taaldaden' – denk aan meened, intimidatie, laster, bedrog, het schenden van de privacy, enzovoort. 'Anderzijds zal men het erover eens zijn dat de vrijheid van meningsuiting geen onvoorwaardelijk recht geeft om zomaar te zeggen wat je te binnen valt.'

De opvatting dat aan het spreekrecht van machtige organisaties strenge eisen mogen worden gesteld, is evenmin controversieel. Zij moeten accuraat communiceren over hun werkzaam-

heden. Als dat niet gebeurt, zullen we rechtzettingen en zelfs sancties eisen. Als de vereisten van openbaarheid en transparantie aan publieke en private instellingen worden opgelegd, dan is het toch merkwaardig dat de media daar zelf niet aan onderworpen zijn, terwijl ze dat van andere vergelijkbare invloedrijke instellingen en personen wel eisen.

O'Neill vreest dat een ernstig debat over persvrijheid maar weinig kans op slagen heeft wanneer het spreekrecht van de media meteen gelijkgesteld wordt met het recht van vrije meningsuiting. De reden waarom dit zo vanzelfsprekend gebeurt, ligt volgens haar daarin dat wij de mening toegedaan zijn dat mediavrijheid alleen door censuur kan worden ingeperkt. Deze mening is echter onterecht. Er bestaan immers verschillende manieren om aan de vrijheid van mediaorganisaties regels op te leggen zonder de inhoud van hun publicaties te censureren. Zij geeft dan een opsomming van maatregelen aan de hand waarvan dat zou kunnen gebeuren. De lijst betreft een aanbeveling van eisen die aan journalisten, uitgevers en media-eigenaren zouden moeten worden opgelegd zoals dat nu al gebeurt voor vergelijkbare beroepen en instellingen. Die eisen zijn onder meer het bekendmaken van financiële en andere belangen, van sponsors en giften, van politieke voorkeuren, competenties, enzovoort. Het nakomen van deze aanbevelingen zou het publiek ten minste in staat stellen om berichtgevingen te beoordelen op hun eerlijkheid, betrouwbaarheid en competentie, en zo kunnen bijdragen tot het herstel van het vertrouwen in de media.

Onora O'Neill bracht haar tekst in Antwerpen in het voorjaar van 2011, dus net voor het schandaal rond de omkoop-, af luister- en andere wanpraktijken van de krant *News of the World* uitbarstte (zie ook Thomas Nys en Huub Evers in dit boek). Dit schandaal zette premier Cameron ertoe aan een onderzoekscommissie aan te stellen onder voorzitterschap van Lord Leveson. O'Neill werd door de commissie opgeroepen om onder ede als expert te komen getuigen. In haar getuigenis herhaalt ze de aan-

bevelingen die ze in haar bijdrage voor dit boek formuleerde.¹¹ Thomas Nys vult in zijn tekst deze aanbevelingen aan door te stellen dat O'Neill terecht een pleidooi houdt voor transparantie maar dat ze zich te eenzijdig focust op de media. Om het vertrouwen in de media te herstellen moeten ook de belangen van het publiek worden onderzocht en die zijn minder transparant gebleken.

Nys' aanvulling komt in het tweede deel van deze bundel uitgebreid aan bod. Meer concrete en vanuit het standpunt van de journalistieke praktijk geschreven verhalen, werken de gedachten uit die in het eerste deel werden beschreven. Aansluitend bij O'Neills pleidooi stelt Huub Evers zich de vraag of transparantie en verantwoording de uitgelezen middelen zijn om een nieuw vertrouwen te scheppen in de media. Zich baserend op empirische onderzoeken gaat hij bedachtzaam na welke vormen van transparantie er vandaag voorhanden zijn. Zo is er brontransparantie, de transparantie van de zender, transparantie van het journalistieke proces en van het eindproduct. Telkens somt hij de voor- en nadelen op.

Transparantie is een milde vorm van verantwoording. Verantwoording kan worden afgelegd via bekendmaking van bijvoorbeeld de *mission statement*, redactiestatuut of ethische code. Maar het kan ook interactief gebeuren door in dialoog te treden met de samenleving: kijkers, lezers, leden, enzovoort. Een dwingender vorm van verantwoording vindt plaats voor de Raad voor de Journalistiek en de meest afdwingbare vorm is de toetsing door de rechter.

Evers geeft een overzicht van wat er op dit terrein nationaal en internationaal gebeurt in de wereld van media en journalistiek en wat journalisten en hun publiek daarover denken. Vooral de mogelijkheden die door de nieuwe en sociale media worden

¹¹ <http://www.levesoninquiry.org.uk/wp-content/uploads/2012/07/Witness-Statement-of-Professor-Baroness-O'Neill.pdf>

geboden, lijken het afleggen van verantwoording responsiever te maken omdat het publiek de media gemakkelijker kan bereiken. Hoewel er ook nadelen aan verbonden zijn, ligt hierin misschien een kans om het vertrouwen in de traditionele nieuwsmedia dat de laatste decennia behoorlijk geslonken is, te herstellen.

Op die rol van de nieuwe en sociale media gaat Michaël Opgenhaffen dieper in, met name op de journalistieke mogelijkheden en risico's van deze media. 'Recente studies in Vlaanderen en Nederland tonen aan dat de journalistieke betrouwbaarheid en accuraatheid zowel door journalisten, studenten en docenten journalistiek als heel belangrijk worden beschouwd. Echter, in tijden van onlineverslaggeving en viraal nieuws dat zich via sociale media verspreidt, lijkt betrouwbare en juiste informatie onder druk te staan.' Maar het gebruik van sociale media als journalistiek instrument kan tegelijk dienen om de kwaliteit van de berichtgeving op te waarderen.

Het onlinemedium kan het nieuws quasi-real-time brengen maar dit impliceert dat de accuratesse via check en double check bemoeilijkt of zelfs onmogelijk wordt. Platformen als Facebook en Twitter zijn erg interessant voor journalisten als aanvulling op hun meer traditionele research- en presentatietechnieken. Steeds meer journalisten maken gebruik van sociale mediaplatformen maar niet elke journalist beschouwt ze als eenduidig positief. Vooral problemen met privacy, ongeloofwaardige informatie en mogelijke negatieve invloed op de objectiviteit van de journalist zijn voor hen redenen om sociale media niet of minder te gebruiken.

Opgenhaffen geeft een overzicht van richtlijnen die persagent-schappen, tv-zenders en kranten hebben opgesteld. Deze richtlijnen schrijven het gebruik van sociale media in de journalistiek voor. Daaruit blijkt dat nieuwsbedrijven enerzijds het gebruik van sociale mediaplatformen willen stimuleren, maar anderzijds willen bepalen wat kan en niet kan en als gevolg hiervan beperkingen opleggen aan hun journalisten. Ze moeten voorkomen

dat journalisten zich te veel gaan aanpassen aan de normen van het platform door meer persoonlijke informatie en meningen vrij te geven.

Dit zou er volgens Opgenhaffen op wijzen dat de nieuwsbedrijven nog te veel uitgaan van de traditionele standaarden van de journalistiek waardoor vooral de nadruk op de beperkingen komt te liggen. Ze willen daarmee waken over de kwaliteit en de geloofwaardigheid van de journalistiek. Maar de gevaren van de sociale media die men hiermee wil voorkomen, kunnen ook als voordelen worden uitgebuit. 'Door nieuwstweets te vergezellen van een eigen mening wordt nieuws minder homogeen en kan het nieuws vanuit verschillende standpunten bekeken worden. Het is dan aan de consument om voor zichzelf te bepalen welke insteek hij of zij het meest interessant vindt om verder over na te denken. Het integreren van niet-elitebronnen als burgers en *incidental journalists* heeft dan weer het voordeel dat nieuws kan gebracht worden van mensen die ergens expert in zijn of die toevallig ergens zijn wanneer er zich een nieuwsfeit afspeelt, niet zelden in een gebied waar geen journalisten toegelaten zijn.' Ze brengen dan een aanvulling op de gangbare berichtgeving van de persagentschappen. Een bijkomende troef is dat de sociale media het de journalist ook mogelijk maken interactief met het publiek geruchten te verifiëren en zo sneller de waarheid te achterhalen. De toekomst zal echter uitmaken welke richting journalistiek via de sociale media zal uitgaan: of ze eerder de aangehaalde gevaren dan wel de voordelen ervan waarmaakt.

In de laatste bijdrage ontwikkelt Pieter Jan Valgaeren een theoretisch kader dat de sociale media opvat als een nieuwe 'publieke sfeer'. Hij onderzoekt hoe de gebruiker een rol kan en zou moeten spelen in de afbakening van deze ruimte. Hoewel de meeste gebruikers er nog van uitgaan dat sociale media een vrijblijvend en kosteloos tijdverdrijf zijn, kunnen we hoe langer hoe meer vaststellen dat de economische realiteit de overhand neemt. Zo vermeldt hij de lancering van eigen valuta op Facebook of

Second Life. Hoewel ze geen lang leven hebben gekend, mag de invloed van deze diensten in periodes van populaire hoogconjunctuur en marktdominantie niet onderschat worden. 'Maar al te vaak zijn deze nieuwigheden testcases voor de platformaanbieder: een opportuniteit, gekoppeld aan juridische vaagheden of een juridisch vacuüm gaan *in casu* hand in hand met nieuwe technische inzichten in de informatica.' Er is dus nood aan wetgeving die met de nieuwe technologie mee evolueert. De vraag is echter in welke mate de gebruiker, die toch een aanzienlijk deel van de *content* levert, mag deelnemen aan of geraadpleegd wordt bij de totstandkoming van deze regels.

Vanuit deze probleemstelling schets Valgaeren een aantal conceptuele modellen van publieke sferen waarbij hij zich concentreert op de positie van de gebruiker. Die modellen vindt hij bij Jürgen Habermas, Manuel Castells, Craig Calhouns en Karine Nahons. Hij past ze toe op de huidige situatie van de sociale media. Uit deze toepassing leidt hij af 'dat de positie van de gebruiker in de sociale mediaecologie niet bepaald benijdenswaardig is. Deels uit onwetendheid, deels uit desinteresse, deels uit economische ingeslotenheid is de singuliere gebruiker niet veel meer dan een dataset.' Hoewel gesteld wordt dat gebruikers de inhoud die zij op web 2.0-platforms delen, kunnen controleren, blijft de vraag of dit echt het geval is. 'Gebruikersrichtlijnen en/of toetredingscontracten op sociale media reserveren bijna exclusieve rechten aan platformproviders, zelfs op *content* die door gebruikers ter beschikking is gesteld.' Zo blijkt het als gebruiker zo goed als onmogelijk om bijvoorbeeld de eigen *content* volledig te deleten: op de achtergrond blijven de gegevens nog bewaard en kunnen door de providers worden gebruikt.

Toch ziet Valgaeren bij Nahon een belangrijke mogelijkheid om gebruikers bewuster te maken, waardoor ze de platformaanbieders ook kunnen sturen. Nahon beschouwt de collectieve gedragspatronen van gebruikers als een sterk wapen om het beleid en de grenzen van platformen te beïnvloeden. Sociale

platformen danken hun bestaan en macht aan de gebruikers. Wanneer die uit onvrede collectief besluiten een platform te verlaten of te boycotten, zal het zijn positie verliezen of zelfs uit de markt verdwijnen. Door de kracht van de massa kunnen gebruikers dus wege op de grenzen van het netwerk.

Het collectieve gebruikersgedrag dat Nahon beschrijft, kan uitgelegd worden als het gedrag van ontevreden cliënten die hun rol op de vrije markt uitspelen maar ook als een collectieve actie om de hypocrisie aan de kaak te stellen. De bijdragen die hierna volgen, sluiten meer aan bij die laatste uitleg: door kritisch te reflecteren over media, waarheid en vertrouwen wordt telkens een poging ondernomen ons geslonken oordeelsvermogen te herstellen en cynisme en hypocrisie tegen te gaan.